

Szabó Ádám

Római hadtudósok Csíkban – Vegetius és Frontinus, mellettük Cicero is, egy rejtőző kódexben

A „Csíksomlyói Kódex”

A *Csíki székely krónika* Szádeczky Lajos-féle 1905-ös kommentált kritikai kiadását lapozva a könyv tartalmába befoglalt, Zágoni Aranka György által fordított, szerkesztett és jegyzetelt 19. század eleji, korábban kiadatlan krónikaszöveg egyik jegyzetében római kori *auctorok* munkáit tartalmazó kéziratos könyvre való utalást vettem észre. A jegyzet alapján a könyv egykor Csíkban volt, s mivel nem ismertem ezt a példányt, utánanéztem, mi az pontosan, és megvan-e még valahol.

Aranka György (1737–1817) az Erdélyi Nagyfejedelemségben hasonló tevékenységet fejtett ki, mint Kazinczy Ferenc a Magyar Királyságban. Ő alapította többek között az 1790-es években az Erdélyi Nyelvvelő Társaságot, hasonlóképpen az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságot is.¹ Szerteágazó tevékenységei között 1794-ben nekilátott egy *A székely nemzetről* szóló mű megírásának, amely végül kéziratban maradt.² 1796-ban Farkas Nepomuk János csíksomlyói világi pap elküldte a *Csíki székely krónika* általa készített és az év november 18-án befejezett latin nyelvű másolatát az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak, azaz Aranka Györgynek, akinek ez jól jött mind a székely nemzetről készülő munkájához, mind a kéziratkiadó tevékenységéhez. A latin nyelvű másolatot lefordította magyar nyelvre, a szöveget tagolva szerkesztette, és előkészítette kiadásra, az Erdélyi Nyelvvelő (vagy a Kéziratkiadó?)³ Társaság kiadványai II. kötetének szánva *A Csíki krónika jegyzetes fordítása* címmel.⁴ A kéziratot, együtt a latin szöveggel, végül Szádeczky Lajos 1905-ben tette közzé

¹ BALOGH 1981. Vö. még a BÍRÓ–EGYED 2018: 9–154 közötti tanulmányait!

² SZINNYEI 1891.

³ Vö. EGYED 2018: 89–108.

⁴ SZÁDECZKY 1905: 135–137, 168 Aranka György vonatkozó munkásságának részleteivel.

változtatás nélkül, a *Csíki székely krónika* (CsSZK) kérdéskörét részletesen feldolgozó munkájába foglaltan.⁵ A krónika magyar fordításának első oldalán, a második b) jelzetű jegyzetben Aranka György a következőket írta a krónikának a *Tripartitumból* és a *Diploma Leopoldinum*ból származó, a székelyek hadtudományát és harciasságát méltató megállapításához:⁶

„b) Hogy az hadi mesterségben a’ máj Székelyeknek vitéz eleji sem lehettek járatlanok éppen, onnan is vetek hozzá, hogy ezelőtt egynehány esztendőkkal Csíkban járván, nagy csudálkozással és vigasztalásomra találtam ott a’ többi között egy régi barát⁷ írással még a’ XV. század elején írt könyvet kézírásban, mellyben vagynak legelől Cicero de Re Militari; azután De Legibus et Religione; Flavii Vegetii Renati Epitome Rei Militaris Libr. IV. Frontini de Re Militari L. IV.”⁸

Az egybekötött római had- és jogtudományi művek, az *auctorok* csíki előfordulásán némileg meglepődve, azokat a székelyek közismert és kiemelkedő katonai tulajdonságaival kötötte össze, a hadászat és harcászat gyakorlatai mellé járulól elméleti alap egyik „tankönyveként”.

A jegyzetben nem jelezte, hogy pontosan mikor és hol találta a kéziratot, amely példány az ókortudományban, de a középkortudományban sem ismert, ezeken belül sem a klasszika-filológia, sem a kodikológia kutatói, művelői nem tartják számon. Ennek alátámasztására kiválóan alkalmas a rendkívül jó kutatástörténettel és kéziratgyűjteménnyel rendelkező Vegetius-szöveg ismert kéziratának ellenőrzése. A 2008-ig követhető szakirodalom alapján a nyomtatás koráig ismert közel három és fél száz Vegetius-kézirat között nem szerepel a csíksomlyói példány, de Románia s ezen belül Erdély területéről is csak egy.⁹ Utóbbi a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárába tartozik, s eredete jól visszakövethető, korábban gróf Migazzi Kristóf (1714–1803) bíboros, váci püspök, majd bécsi érsek tulajdonában állt.¹⁰

⁵ SZÁDECZKY 1905: 93–134 (latin), 137–168 (magyar).

⁶ *Csíki székely krónika*: „[...] bellicarum expertissima” / I. Werbőczy, *Tripartitum* pars III, tit. 4: „rerum bellicarum expertissimi” („hadakozás leggyakorlottabbjai”; CsSZK: „a genere humano bellicosissimo gente” / *Diploma Leopoldinum* 14.: „genus hominum bellicosissimum”) („az emberiség legharciasabb fajtája”); erre felhívja a figyelmet SZÁDECZKY 1911: 39.

⁷ A „rég barát” itt egy múltbéli szerzetesre vonatkozik.

⁸ Idézi SZÁDECZKY 1905: 137.

⁹ Vö. LANG 1885: xvi–xxxiii; SHRADER 1979: 280–305; JAKÓ–MANOLESCU 1987: 112–113; RICHARDOT 1998: 189–191 (Annexe I); REEVE 2004: xv; KÁKÓCZKI 2012: 30–41.

¹⁰ „Alba Iulia, Bibl. Batthyani, III.42 (f. 53–80). s. XIV; 81 f.; or.: Austria?; olim Cardinal Christophoro Migazzi of Vienna” (SHRADER 1979: 286; vö. még RICHARDOT 1998: 191). Vö. BEKE 1871; KULCSÁR 1965; LAJTOS 1942.

A Csíksomlyói Ferences Könyvtár¹¹ ma meglévő állományában nincs ilyen kódex.¹² A könyvtár öt ismert jegyzékének (1727, 1734, 1753, 1777, 1826) közlései¹³ cím szerint nem tartalmazzák. A következő helyszín, ahol a rendelkezésre álló adatok alapján logikusan keresni lehetett, Marosvásárhely, egyrészt Aranka György helyi kötődése, másrészt a Teleki Téka ismert könyvritkaság-, ezen belül kódexgyűjteménye miatt. A Teleki Téka gyűjteményének öt kódexe közül az egyik, jegyzék szerinti sorrendben Cicero, Vegetius és Frontinus műveit tartalmazza,¹⁴ az *auctorok* tehát azok, akiket Aranka György is megnevezett. A kódex 2017 márciusában a Teleki Tékában a hónap műtárgyaként nagyobb nyilvánosságot is kapott, gyűjteményi háttérének rövid vázlatával.¹⁵ A kódexet az első oldalán olvasható tollal írt ajánlás szerint: „M[éltóságos] Gr[óf] Teleki Sámuel Ur Ex[ce]ll[enciá]jának Erdélyi Könyves Gyűjteménye közé ajánllya Tisztelettel Aranka György m[aga] k[ezével].” A kódex tehát Aranka György ajándékaként jutott az ókori szerzőkért lelkesedő és azokat a gyűjteményéből hiányoló¹⁶ Teleki Sámuel tulajdonába, majd hagyatékával együtt a Teleki Tékába.¹⁷ Az ismeretlen háttérű kódexszel a Teleki Téka és általában Erdély korabeli művelődéstörténetének összefüggéseiben eddig egy kutató foglalkozott, ő is annak tárgyi mivoltával és gyűjteménytörténeti kapcsolataival, az Aranka Györgyhoz, illetve Teleki Sámuelhez és a Teleki Tékához való kötődése miatt. A Jancsó Elemér által 1955-ben kiadott *Az Erdélyi Nyelvvelő Társaság iratai* kötetében¹⁸ a Teleki Téka munkatársa, Deé Nagy Anikó felfigyelt a Társaság 1797. szeptember 4-i XXVII. gyűlésének jegyzőkönyvére,¹⁹ amely szerint aznap Aranka György beszámolt csíki tanulmányútjáról, ezzel kapcsolatban szót ejtve a somlyói könyvtár sok „jeles régiség”-éről is, amelyből „maga kötelezése mellett” elhozott „egy kézírást De re militari, melyben vagynak Cicero, Vegetius és Frontinus De re militari,

¹¹ Vö. BOROS 1943; MUCKENHAUPT 1999: 22–23.

¹² Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, Csíksomlyói ferences állomány, Nr. 4168.

¹³ Az 1727–1734. évi jegyzékek in ZVARA 2008: 44–72, 72–92. Az 1753–1826. évi jegyzékek in MUCKENHAUPT 1999: 110–111. Vö. még GLÓSZ 1885; FODOR 1991. Lásd még Ábel Jenő jegyzeteit a csíksomlyói rendház könyvtárában; FEJÉRPATAKY 1908.

¹⁴ Nyilvántartási száma: Teleki–Bolyai Könyvtár MS 43/Tq-136h. Itt is köszönöm a Teleki Téka igazgatójának, Lázok Klárának kedves segítőkészségét meg az adatokat és a fényképeket, illetve ezek közlési engedélyét. Köszönöm továbbá Fábíán Boglárka (Szépművészeti Múzeum), Kovács Péter (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) és Pető Zsuzsa (Magyar Nemzeti Múzeum) értékes megjegyzéseit a jelen kézirathoz.

¹⁵ *A hónap könyve – március. Cicero–Vegetius–Frontinus: De re militari. 15. századi kézirat* [é. n.].

¹⁶ Vö. DEÉ NAGY 1976: 111–134 (különböző levelek Aranka Györgyhoz és Szász Józsefhez).

¹⁷ Ha igaza van Egyed Emese forrásának, akkor Aranka György a könyvet még egyszer eladományozta, végrendeletében gróf Bánffy György erdélyi főkormányzóknak: EGYED 2000: 137.

¹⁸ JANCÓS 1955.

¹⁹ JANCÓS 1955: 241–246.

és Cicero De legibus, régi szép írás 4r., nincs egy esztendeje”.²⁰ A *Csíki székelly krónika* általa írt, 1. oldali b) jegyzetében szereplő kódexet tehát Csíksomlyóról kérte kölcsön az 1796. év vége felé vagy az 1797. év elején.²¹

A Csíksomlyói Ferences Könyvtár 1753 és 1826 közötti jegyzékeit tartalmazó kötet 1985-ben került elő a somlyói rendház refektóriumának elfalazott ablakfülkéjéből, ahova 1944 és 1948 között rejtették el a barátok több más könyvvel együtt.²² A jegyzékeket azelőtt Fejérpataky László 1908-ban látta, a tematikus egységek címeit felírta,²³ de nyomtatásban 1999-ben jelentek meg, szintén csak a tematikus egységek címével, illetve a lapok számával.²⁴ Az *Album bibliothecae Venerabilis Conventus Csík Somlyoviensis 1753–1826*²⁵ 1985-ben történt előkerülése és 1997 között Deé Nagy Anikónak lehetősége volt tanulmányozni a kötetbe fűzött jegyzékek lapjait. Ezek között az 1753. évi jegyzék, az *Album Bibliothecae Ven[erabilis] Conventus Csík Somlyoviensis continens omnes libros quoad speciem, numerum, quantitatem et inscriptum Anno Christiano 1753tio*. 197. számozatlan lapjának előoldalán²⁶ (*recto*) a következő bejegyzést találta: „Flavii Vegetii Renati Epithomia(!) rei militaris antiquus – liber scriptus 4-to.” Tekintettel a vázolt körülmények együttesére, a hiányos cím ellenére a jegyzékben szereplő könyv valóban azonosnak tekinthető az Aranka György által kölcsönként kódexszel, ahogy azt Deé Nagy Anikó is megállapította.²⁷ Ehhez csak annyit lehet hiperkritikusan hozzáfűzni, hogy az adat alapján, ha nem is az egész kódexszel, de legalább az egyik részével, a vegetiusi mű másolatával, illetve a nagy valószínűséggel a könyvtárba kerülés előtt már hozzákapcsolt s ugyanazon címmel ellátott frontinusi mű másolatával biztosan azonos. A két hadtudományi munka másolatait a középkor óta gyakran összevonták egy borítón belülre.²⁸ Római kori hadtudományi szerző és műve sem az 1727. évi, sem az 1734. évi jegyzékben nem szerepel az 1753-ban megadott címen. Az előbbieik alapján

²⁰ Említi még DÁVID 2009: 91, 137.

²¹ A főtisztelendő Farkas Nepomuk János által neki elküldött *Csíki székelly krónika*-másolat záródátuma 1796. november 18., ezután még el kellett jusson Kolozsvárra vagy Marosvásárhelyre, s azt követően indulhatott Aranka György Csíkba, ahol a csíksomlyói ferences könyvtárat is meglátogatta, 1797. szeptember 4-én pedig már be is számolt a „nincs egy esztendeje” végzett tanulmányútról.

²² MUCKENHAUPT 1999: 11–36.

²³ FEJÉRPATAKY 1908: f. 3r.

²⁴ MUCKENHAUPT 1999: 110–111.

²⁵ Nyilvántartási száma: (I. 23.) A VI 5/5272.

²⁶ A lap *versója* üres, vö. MUCKENHAUPT 1999: 110 (az oldal alján a jegyzék lapszámaival).

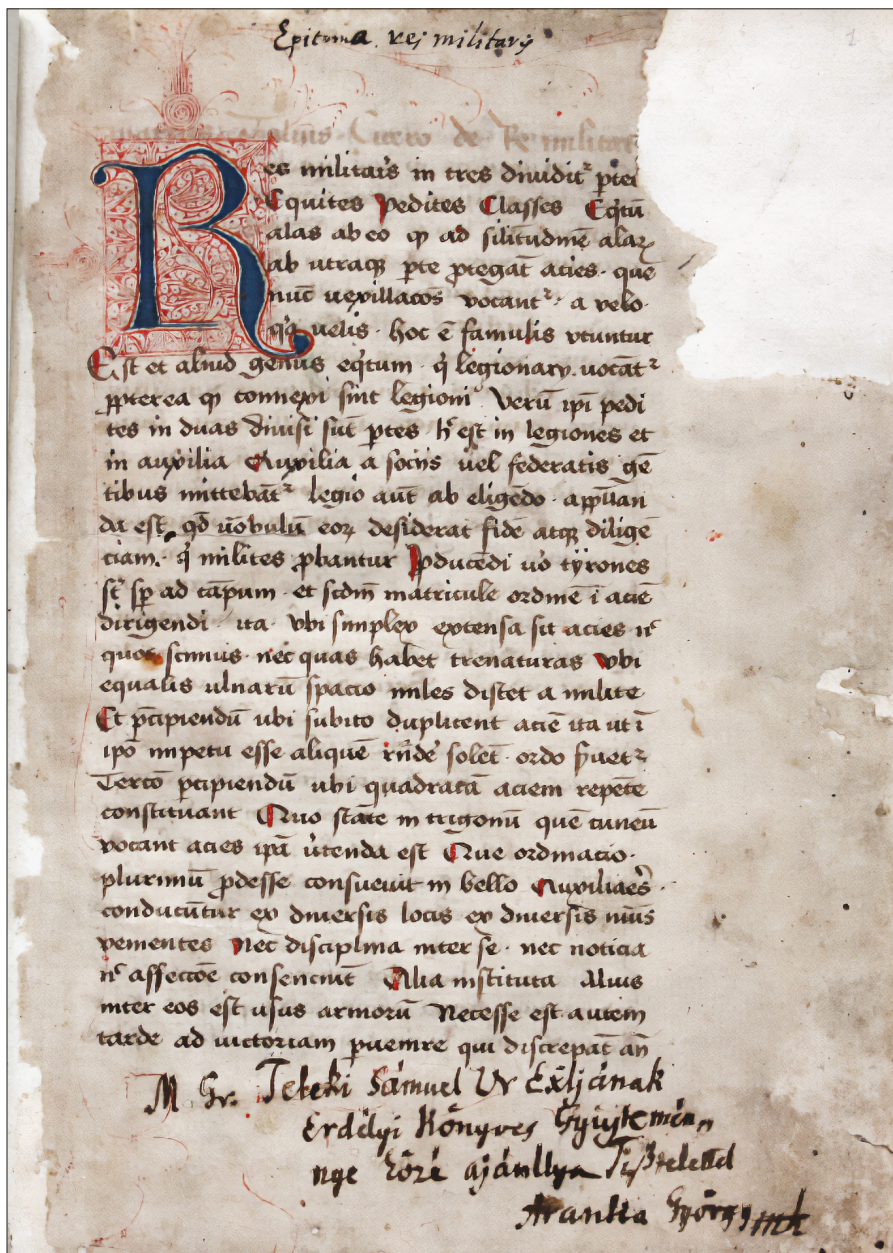
²⁷ DEÉ NAGY 1997: 176 (93. jegyzet).

²⁸ Például a ms. Perizonianus F. 17 f. 66, Leideni Egyetem (15. sz.). Vö. LANG 1885: xxxii–xxxiv; SEVENSMA 1946: 21–23; SHRADER 1976: 65–66. Később is összevonták őket, vö. például az alább a 35. jegyzetben hivatkozott 1670-es kiadást.

a hadtudósok művei 1734 és 1753 között kerültek a Csíksomlyói Ferences Könyvtár állományába, s valószínűleg együtt. Az 1727. évi és az 1734. évi könyvtári jegyzékben viszont szerepel egy Cicero-mű cím nélkül (az 1727. évben talán ugyanaz kétszer, két helyszínhez beírtan).²⁹ Ha esetleg később kötötték össze Csíksomlyón a kódex három *auctorművet* Vegetius+Frontinus meg Cicero sorrendben, úgy a cím nélküli Cicero-munka feltételezen azonosítható lehetne a két korábbi jegyzék cím nélküli Cicero-művével, a kódex belívében a cicerói műnél ugyanis sehol nem szerepel a mű címe. A másik kettőnél a szerzők és a címek meg vannak adva a fejléceken, azaz nem téveszthetők el belelapozás után, csak akkor, ha a kódex első oldalának címsorában megmagyarázhatatlan módon szereplő Cicero neve alapján veszik jegyzékbe, de ennek van szerintem a legkisebb lehetősége. Az nem derül ki a „Csíksomlyói Kódex”-ből, hogy először hol kötötték egybe a három művet. Az egybekötötten ismertté vált három másolat közös vonása, hogy lapjaik és margóik általában tiszták. Az első, egykor címlapként is szolgáló oldal barnultabb és szennyezettebb (1. kép), illetve a vegetiusi könyvek lapjai sötétebbek is egy árnyalattal és helyenként foltosak, ami arra utal, hogy többet olvasták a vegetiusi művet. A valószínűleg vele együtt mozgó frontinusi kézirat lapjainak nagyobb tisztasága szerint azt kevesebbet olvasták. A cicerói műről közvetetten sem derül ki, hogy eleve a hadtudósok műveivel együtt került-e be a könyvtárba, vagy korábban is ott volt. Szövegképe alapján hasonló korú, mint a másik kettő, lapjai a frontinusi mű másolatának lapjaihoz hasonlóan tiszták. A két korábbi könyvtári jegyzék szerint a helyben korábban meglévő, cím nélküli cicerói művet olvasták, azaz ha ugyanarról a kéziratról van szó, akkor némi szennyeződésnek látszania kellene a lapokon. Feltehető ezek után, hogy maga a kódexbe foglalt cicerói mű is röviddel elkészültét követően a már összekapcsolt másik kettővel együtt mozgott, s így kötötték egybe egy kódexbe a három egykorúnak látszó és közel egyforma megtartású, tematikailag indokolhatóan összetartozó másolatot, ha nem korábban, úgy 1753 és 1796 között.

A három művet tartalmazó kódexet Aranka György kölcsönkérte, majd elajándékozta, azaz, ahogy a kötet valós háttéréről, provenienciájáról vélhetőleg nem tudó Teleki Sámuel mondta a könyvlopásról, „széptolvajlást” művelt, s ha nem ajándékozta el, máig feltételezhető lenne, hogy csak elfelejtette visszavinni. A megkímélt állapotban fennmaradt, azaz keveset forgatott és szépen bekötött kódex tehát napjainkban a Marosvásárhelyi Teleki Téka (Teleki–Bolyai Könyvtár) állományába tartozik, MS 43/Tq-136h nyilvántartási szám alatt. Javaslom ezen a helyen is, hogy a kódex hivatkozási neve legyen a továbbiakban *Csíksomlyói Kódex*, az ismertté válási hely szerinti elnevezés gyakorlatának megfelelően, valamint a Marosvásárhelyre való jutásának

²⁹ Vö. ZVARA 2008: 60, 68 (1727-ből), 88 (1734-ből).

1. kép. A „Csiksomlyói Kódex” első oldala Vegetius művének (Epitoma II. könyv) soraival, hiányzó könyvkezdettel, hibás címsorral: Marcus Tullius (!) Cicero De re militari, Szentgyörgyi Imre (?) jó címbejegyzésével és Aranka György ajánlásával

Fotó: Teleki Téka, Marosvásárhely

és ottrekedésének körülményeire, továbbá a könyvtárcsorbúlást zokszó nélkül viselő somlyói ferences atyák türelmére való tekintettel is. Figyelembe véve egyébként a Csíksomlyón 1944–1948 között kényszerűségből befalazott könyvek egy részének sorsát, örülhet az utókor, hogy legalább ez a kódex nem volt kitéve a pusztulás veszélyének, s ez végső soron Aranka György, Teleki Sámuel és napjainkig a Teleki Téka őreinek érdeme. Ahogy Teleki Sámuel fogalmazott 1798. április 26-án Aranka Györgyhöz írt levelében a Csíksomlyói Kódexet is megóvó könyvtár épületének építéséről:

„Ugyancsak reménlem, ha Isten segít, a jövő hónapnak végén leindulhatok; addig talán hozzá is készülnek embereim a vásárhelyi építésemhez, hogy ez idén a fundamentumot a földből kihozassa. Most ugyan az idők nem ahhoz valók, hogy ilyen pénzsűkiben olyan költséges épülethez fogjunk; de minthogy az idő utánam nem várakozik, és már életemnek estvéjére jutottam, minekutána közhaszonvételre rendelt Könyvesgyűjteményemre sok ezreket elköltöttem, már azoknak állandó hajlékot is, ha Istennek tetszik, kívánok építeni kimúlásom előtt, mert nem tudjuk a jövőendő idő mit hoz magával.”³⁰

Erre a történetre éppen illik Terentianus sokat idézett sora: „[...] habent sua fata libelli.”³¹

Néhány megjegyzés a formai és tartalmi kérdésekhez

Alább néhány, a megadott műcímeket és a kötetet érintő, illetve szövegformai, szövegszerkezeti és tartalmi észrevételt teszek, a későbbi, kodikológiaihoz is jól értő szakember közreműködésével létrejövő kritikai kiadás megjelentetésének lehetőségét is figyelembe véve, amelyben az átírások is megfelelő betűkészlettel történnek, s minden apró részlet jelezésére van elegendő hely.

A kódexet jelenlegi borítójának formai jegyei szerint a 19. században újrakötötték, kartonborítóba, bőrgerinccel, vagyis nem a 18. századi vagy korábbi borítóját láthatjuk ma. Barna bőrborítású gerincén jelenleg a következő szerzőnevek és műcímek szerepelnek aranyozott betűkkel egymástól vízszintes vastagabb vonalakkal elválasztva fentről lefelé: Cicero | De re militari | et | legibus || L. Vegetius | De re | militari || Frontinus | De re | Militari. Ugyanezeket némi különbséggel Aranka György a következő módon sorolta: Cicero de Re Militari; azután De Legibus et Religione; Flavii Vegetii Renati Epitome Rei Militaris Libr. IV. Frontini de Re Militari L. IV.

³⁰ Bécs, 1798. április 26. Teleki Sámuel Aranka Györgyhöz. Lásd DEÉ NAGY 1976: 112–113.

³¹ Terentianus Maurus (1286): *De litteris, de syllabis, de metris*. Lásd CIGNOLO 2002: 93.

A szerzők sorrendje a kódex gerincén és Aranka György felsorolásában megegyezik: Cicero, Vegetius, Frontinus; mindhárman jól ismert római kori *auctores*, akiknek műveit a későbbi korokban is olvasták, másolták nagy számban. A kódexben a szerzők valós sorrendje a következő: Vegetius, Frontinus, Cicero. A megadott művek címe és a szerzőkkel való párosítása több helyen problémás, egy helyen a szerzőnév is.

Először is Cicerónak (Marcus Tullius Cicero, Kr. e. 1. század) nem ismert *De re militari* című munkája, sem a fennmaradt, sem az elveszett írásai között, amelyekről tudunk. *De re militari et legibus* című munkája ugyancsak ismeretlen, ahogy az Aranka György által közölt *De legibus et religione* című műve sem létező így, s olyan műve, amelynek címében a *religione* szó előfordul, szintén nincs. A megadott címelemekből egyedül egy *De legibus* című, Kr. e. 54–51 között írt párbeszédész filozófiai munkája létezik,³² a kódex azt tartalmazza.

A hétköznapiakban és a szakirodalomban csak Vegetius névvel hivatkozott szerző teljes neve Publius Flavius Vegetius Renatus (Kr. u. 4/5. század) volt, azaz a gerincen álló L. Vegetius alak helytelen, az Aranka által közölt változat helyes, a *praenomen* (Publius) kihagyása nem tekinthető hibának. Kr. u. 383 és 540 között összeállított hadtudományi szakmunkájának³³ a gerincen olvasható címváltozata helyes, amint az Aranka-féle címváltozat is, annyi megjegyzéssel, hogy amit ma *Epitome*-ként emlegetünk latin szóval, korábban gyakran szerepelt *Epitome*-ként is görög szóval. Mindkét címváltozattal előfordul tehát Vegetius munkája, illetve az Aranka György által megadott címforma filológiai szempontból is pontos, bezárólag a 4. könyv jelzésével.

Frontinus (Sextus Iulius Frontinus, Kr. u. 1/2. század) esettanulmányokat bemutató, Kr. u. 84 után összeállított hadtudományi munkájának címe *Strategemata*, kritikai kiadásban *Sexti Iuli Frontini Strategematon libri IV* címformával is előfordul.³⁴ Esetében a *De re militari* tehát nagy vonalakban fedi a tartalmat, ugyanakkor a cím helytelen, Aranka címváltozatában a *L(ibri) IV.* helyes.

A különös vagy szokatlan címek részben a még nem kialakult címadási gyakorlatát illusztrálják az *auctorművek*nek, részben téves 18. századi vagy korábbi ismereteket tükröznek.

A borítón belül a belív elé védő- vagy előzéklapot kötöttek, ezen kéziratos újkori bejegyzések állnak. Teleki Sámuel a kódex kézirati háttere érdekelte elsősorban, Szentgyörgyi Imre nevű titkárát bízta meg vele, hogy egy 1670-ben megjelent

³² Lásd például DE PLINVAL 1959 kritikai kiadását! Vö. DYCK 2003: 5–12.

³³ Lásd például REEVE 2004 kritikai kiadását!

³⁴ Lásd például GUNDERMANN 1888 kritikai kiadását!

Vegetius-szöveggel (*De re militari*)³⁵ vesse össze a kódex tartalmát, eredményeit meg a védő- vagy előzéklapon rögzítse.

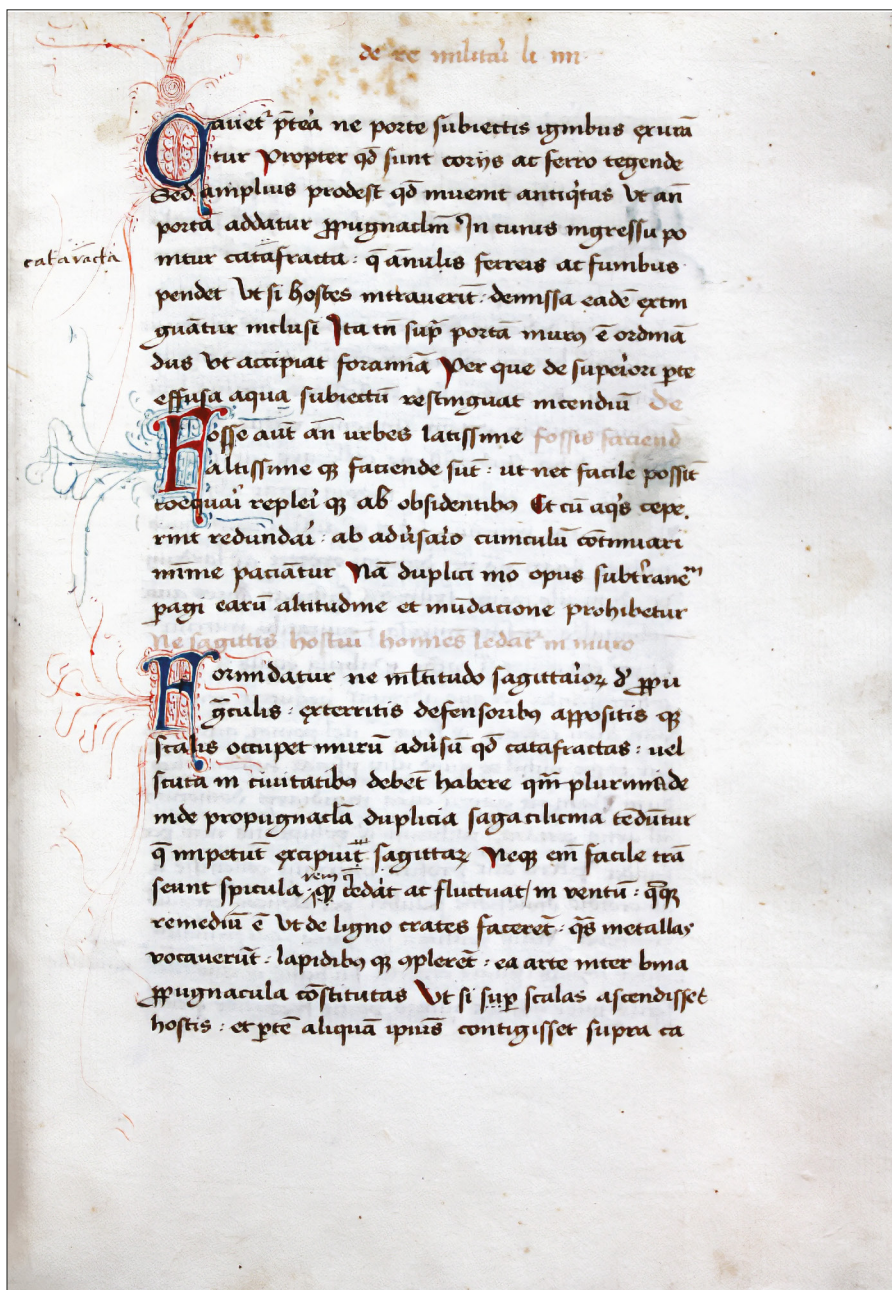
A kódexbeli első oldalának lapja szürkére színeződött, foltos is, helyenként sérült, felső külső sarkát talán az egér lerágta, vagy valaki letépte (1. kép). A többi lap tiszta alapszínéhez képest az elkoszolódott első oldal alapján a kódex sokáig nem volt bekötve, s ez az oldal volt legfelül, azaz a kézirat elkészítésének idejében is ez lehetett a benne foglalt vegetiusi könyvek sorrendje. A vegetiusi mű lapjai egy halvány árnyalattal sötétebb alapszínűek a frontinusi és cicerói művek lapjainál, ez arra utalhat, hogy gyakrabban forgatták a másik kettőnél.

Néhány szövegformai észrevétel: a kódexben háromféle, a humanista minuszculára már emlékeztető gótikus írásképű, de inkább a *notula* és a *textualis* közötti *bastarda* betűket rajzoló, gyakorlott kézírás, illetve stílus különböztethető meg, *auctor*onként.³⁶ Közülük két másoló (*scriptor*) kézírásának stílusa jobban hasonlít egymásra, a kódex első két kéziratában. Ugyanezekben, az illuminátorok vagy rubrikátorok az iniciálékat, illetve az iniciálébetűket is hasonló színekkel, kékkel és pirossal emelték ki (2–3. kép). Eltérő viszont az iniciálék, illetve az iniciálébetűk kidolgozása a kétféle szövegben. A két iniciálétípus közötti hangsúlyos különbség, hogy az egyik szövegben könnyed vékony vonalakkal rajzolt növényi ornamentikával, indákkal, a margóra terjedően díszítettek, a másikban nem. Az indadíszes iniciálék mellett kiemelt mondatkezdő betűk (*litterae notabiliores*) is szerepelnek a szövegben, a díszítetlen iniciálék belsejében pedig kis azonosító írásjel látható, amelyet az iniciálé számára hagyott nagyobb térközbe írt a másoló az illuminátor vagy a rubrikátor számára, hogy az tudja, milyen betűt kell odafestenie. Az egyezményes jellegű hasonlóságok mellett több formai és használati különbség is észrevehető az alkalmazott rövidítéseket (*brachygraphia*) tekintve, amelyek között *suspensio*, *truncatio*, *contractio* egyaránt előfordul, amint *superpositio* is, illetve egyéb egyezményes jelzetek. Alább a közérthetőség miatt azonosítható forma szerint is jelzem az egyes rövidítésjelzeteket (., : , ' , 2 , 3 , 4 , 9 , c , & , fölévonás, alávonás stb.), amelyeket már a 18. században egységesen összefoglalt, és 1793-ban meg is jelentetett Adriano Capelli.³⁷ Az elsőhöz képest a második kézirat másolója kíméletesebben rövidítette a szavakat. A harmadik kéz által írt harmadik szöveg formában és színben is erőteljesebb megrendületesebben írt betűket tartalmaz az előző kettőhöz képest, ellenben nincsenek benne

³⁵ Talán a „God. Stewechii Commentarius, ad Flavi Vegeti Renati libros, De Re Militari. Nunc primum figuris aeneis illustratus. Cui accedunt Loca aliquot a Francisco Modio Brug. in Sexto Julio Frontino notata. Vesaliae, Apud Andream ab Hoogenhuysen, Typog. Ordin. clō Io c Lxx. / God. Stewechii commentarius ad Fl. Vegetium Renatum De Re Militari. Vesaliae Typis Andreae ab Hoogenhuysen A°. 1670” kiadással.

³⁶ Vö. JAKÓ–MANOLESCU 1987: 145–147.

³⁷ Vö. CAPELLI 1928: ix–xlv, xlv–xlviii (az ismert rövidítésekkel).

2. kép. A „Csíksomlyói Kódex” egyik köztes oldala Vegetius művének
(Epitoma IV. könyv) soraival és egy jól helyesbítő széljegyzettel

Fotó: Teleki Téka, Marosvásárhely

iniciálék, csak hátoldaluk külön vörös vonalú színezésével kiemelt betűk, rövidítései pedig erőteljesebbek. *Auctor*onként elkülönítve: a vegetiusi szövegben díszesek az iniciálék és kiemelt betűk is vannak a szövegben (1–2. kép), a frontinusi szövegben szépen festett iniciálébetűk láthatók (3. kép), a cicerói szövegben pedig csak a mondatkezdő betűk vannak kiemelve (4. kép). A betűk mindhárom kézírás esetében eleven sötét, illetve fekete színűek, a vegetiusi és a frontinusi szövegekben világosabb tintával írt, mára elhalványult betűkkel szerepel a szerzőnév és a műcím a fejléceken, ezeken kívül a szövegközben is állnak halványabb sorok meg töredéksorok az egyes bekezdések végén. A vegetiusi szövegben, ahol vannak, ott a tartalommutató sorok is halványabbak.

Szerkezeti és tartalmi észrevételek: a vegetiusi kézirat margói szélesek, az alsó margója viszont nagyobb, a frontinusi kézirat szélesebb margók között viszonylag arányosan helyezkedik el az oldal közepén, a cicerói kézirat szintén középen, de keskenyebb margók között áll. A kódex első oldalának legtetetjén fekete tintával, utólagosan kissé hanyagul ráírva szerepel a cím ma már általánosan elfogadott, modern kiadások szerinti tisztán latin formája: *Epitoma rei militaris*; amely talán Szentgyörgyi Imre kézírása lehet a 19. század elejéről. Az oldal jobb felső sarokrészének tépés vagy egérrágás okozta sérülésének alsó és bal szélein tollvonások töredékei láthatók, a sarokrészen vélhetőleg valamilyen szintén utólagos bejegyzés állt, amely vagy a szövegre, vagy az eredeti tulajdonosra vonatkozhatott. Az oldal alján állnak Aranka György feljebb idézett, saját kezével, fekete tintával írt ajándékozó sorai Teleki Sámuel részére. Az oldal eredeti szövegének legelső sora mára erősen elhalványult az oldal többi sorához képest (1. kép). Szövege a következő: Marcus Tullius(!) Cicero de Re militari. A címsor és az alatta levő kezdősor díszes R iniciáléja részben fedi egymást. Írásmódja szerint a címsor eredeti, és rögtön megadja a választ az egyik rejtélyre, hogy honnan származik a Cicero nevéhez kapcsolódó *De re militari* cím mind Aranka Györgynél, mind a gerincen. A tévedéstévesztés tehát a vegetiusi szövegmásolat készítésének idejében történt, a jelenség ismert máshonnan is a középkorból.³⁸ Még érdekesebb a folytatás, ugyanis a szöveg Vegetius *De re militari II.* könyvével kezdődik, a tartalomjegyzék és a bevezető kihagyásával. Ezenkívül a szöveg gyakori, betűkihagyással vagy szóvéglelhagyással alkalmazott szó- és rövidítéseket tartalmaz, illetve a vegetiusi fennmaradt teljes szöveghez képest nagyobb szövegkihagyásokat is, elírásokat és a rövidítés érdekében tett átfogalmazásokat, pontatlanságokat, néha nyelvtani szempontból sem megfelelően, sőt értelemzavaróan. A rövidítéseket a másolók jelezték a rövidítési hely fölötti, illetve alatti vízszintes vonással vagy betűközbe illesztett aposztróffal, valamint végződések esetében a szóvég fölé („felső indexbe”) helyezett kis, Z formára hasonlító 2-sel vagy 3-ast formázó kis jellel, végül

³⁸ Vö. például KÁKÓCZKI 2012: 153 (757. j. / 1.).

de Re militari. li. ii

ei supervenire arbitrantis uerterentur in fuga
Non rodus nauali plio cū habet ductat
 nauū classe et hostiū naues ducē ad plū uellet
 ut ordinauit suos ut paucarū nauū malos eli
 geret eas qz pmas agi iubet hostes paul cōspuari
 numez arborū et eo nauū qz cōiectates obtule
 rūt se certam et a pluibz occupati supari qz sūt
Thmoceus dux athemesiū adūs lacedemōis
 nauali acie decertatur cū mstructa classis eorū
 ad pugnādū processisset qz uelocissimis nauibus
 xx pmissit q omi arte uaiō qz fletu eluderet hos
 tem ut pmiū demde sensit mniū agilit mouei ad
 uersam prem pgressus prelatatos facile supauit

de mittendo hoste ne clauso plū de fracte emig

Gallos eo prelio quod camilli ductu gestum
 ē desiderātes nauigia quibz tiberi trāsiret
 senatus censuit insuehēdos et comēatibz quoz
 psequēdos Eiusde generis homibz peca p prom
 tū agrū fugiētibz uia data ē q gallia appla
Tmarcus epus romān cū duobz supioribz
 occisis gratus imperiū detulit cū dū uenti abeo
 pem ne multi morerētur acruis pugnaret laxat
 mampulis et concessio fuge spatio dissipatos in
 periculo suorum trucidauit hostes et occidit
Cesar germanos mclusos ex desperatione for
 tius pugnāns emitti iussit fugiētes qz aggrā ē
Bannibal cū ad transiuentiū mclusi gnam
 acceperunt pugnaret deductis ordinibz fecit eis ab

3. kép. A. „Csíksomlyói Kódex” egyik köztes oldala Frontinus művének
 (Strategemata II. könyv) soraival, a fejlécen hibás De re militari címmel

Fotó: Teleki Téka, Marosvásárhely

sor elején vagy végén a sorvonal alá („alsó indexbe”) helyezett kis C- vagy L-szerűen formázott 4-es jellel. Elválasztójeleket nem alkalmazott egyik másoló sem, a kornak megfelelően. Előfordul az egyes szavak fonetikus lejegyzése is, amely korszak- és helyfüggő latin kiejtést is feltételez.³⁹ A leírtakat illusztrálандó következzen itt egy rövid részlet – az első oldal halvány címsora alatti hat sor – a „Csíksomlyói Kódex” vegetiusi szövegéből betűhíven (II. könyv 1. – a tartalomjegyzék és a bevezető kb. egyoldalnyi szövegét itt eleve kihagyták a kódexből):

„Res militais in tres dividit^r ptes Equites pedites Classes Eq'tæ alas ab eo q' ad silitudme alar: ab utraq; pte ptegat aties que nūc vexillacōs vocant^r a velo q'a velis hoc e famulis utuntur.”⁴⁰ (1. kép)

Ugyanez a szövegrész egy modernebb kritikai kiadásban a következőképpen olvasható (II. könyv I. – *Tartalomjegyzék és Bevezető* után):

„Res igitur militaris in tres dividitur partes, equites pedes classem. Equitum alae dicuntur ab eo, quod ad similitudinem alarum ab utraque parte protegunt acies; quae nunc vexillationes vocantur a velo, quia velis, hoc est flammulis, utuntur.”⁴¹

A rövidítések és az összevonások, az értelemzavaró másolási hibák miatt a gyakorlatlan szem és a kevésbé biztos latintudás számára nagyobb kihívást jelenthetett a szöveg önálló olvasása. Más kéz, illetve kezek munkája, mint a frontinusi és a cicerói szövegek kézíratai, de nagyjából azonos a másolás időrendje.

A frontinusi szövegben a könyveken belüli részek címét világosabb betűkkel írta le a másoló. A szavakban egy-egy betűvel rövidített jellemzőbben, ritkábban hagyott ki többet, a szavakon belüli rövidítéseket felülvonással jelezte. A szóvégi rövidítéseket felülírt („felső indexbe” tett) kis Z-formájú 2-es jellel vagy alulírt („alsó indexbe” tett) L-szerű jellel (4-es?), a szó eleji rövidítéseket pedig alulírt kis C-formájú jellel. Az i betűkre inkább nem tett pontokat, csak néha, s helyenként betűket hagyott ki a szavakból. A kódexen belül szokványos az -us végződésekre alkalmazott 9-esre

³⁹ Például *foederati* helyett *federati*, *que* helyett *qe*, *acies* helyett *aties*, *proelio* helyett *prelio* stb.

⁴⁰ A jelenségek a szövegben való előfordulásuk sorrendjében következnek (az áthúzás a betűk fölötti vízszintes vonást jelzi, az aláhúzás a betűk alatti vízszintes vonást, másképp nem tudtam itt jelölni őket, a *v* helyetti *u* nem hiba). A *militaris* szóból hiányzik az *r*. A rövidítésjel a *p* szárán; kissé töredékesen fennmaradt *s* betű. A rövidítésjel a *t* fölött is. Az *acies* c betűje helyett *t*. A rövidítésjel az *os* fölött. *Flammulis* helyett *famulis*.

⁴¹ Az újabb kiadásokban szerepel még egy mondatrész, amelyet kiegészítésként jelölnek: „Res igitur militaris [sicut Latinorum egregius auctor carminis sui testatur exordio, armis constat et uiris. Haec] in tres [...]”

qui ingrātū abierūt **E**dit et exponat qđ
 in ingrātū gesserūt de his censor puidet
 hoc in graciā sit pub^e qstitur accusatoibz q
 quid graues esse nō posset nisi sit volūtary
Quotā melius est ratos refri tam qz expon
 censoribz integrā tū legē accusatōi iudicō qz
 suai **S**ed satis etiā disputatū est d' ingrā^b
 nisi forte qđ desideratis **Q**uid si nos ta
 cemur locus in ipse admonet quid sit deinde
 dicendū **M**ichi ne de iudicijs arbitror pō
 poni **I**dem em nictū ingrātibus quid d' nure
 p. **E**t quēadmodū instituiſti dicendū meliſ
 putas **Q**uid tandē hoc loco ē qđ requiras
Ego neqz ignorae' ab hys q m r p rſat^r
 turpiſſimū puto **N**ā ut mō a te datū est
 leges a librarijs lego sic ammadūto quosqz
 ingrātibus ignoratōe nure ſui tātū ſape'
 quātū apparitōes volūt **Q**uāobre ſi d' ſacr
 alienatōe dicendū putasti **Q**uā de religioe
 legis ppoſueiſ faciedū t' est ut ingrātibus
 lege ob conſtitutis de prāte tū nure diſputes
 faciā breui' ſi oſequi potueo' **N**ō pluribus
 verbis ſcripſit ad prem ſuū **I**n minus ſodal
 perite meo qđe iudicō et diligent' uos d' nure
 nō rogaturi p nos **E**t que dice' debem' d' ſue
 ppli p que relicta ſūt et tradita **S**it
 profecto cenſeo et idipm quē dicit expecto

hasonlító formájú jelzete a másolónak. A mondatok vége és a következő mondat eleje között nagyobb szóközt hagyott, elválasztójeleket nem alkalmazott. Néhány helyen nem tudta lemásolni a megfelelő szót, ami értelemzavaró vagy értelmetlen változatokhoz vezetett. A megállapításokat illusztrálандó álljon itt egy bekezdés a Csíksomlyói Kódex frontinusi szövegéből (Frontinus II.6.1.):

„Gallos eo prelio quod camilli ductu gestum e desiterates navigia quib9 tiberi trasiret senatus censuit ensuehentos et comeatib9 quo4 psequendos Eiusde generis homib9 p9ca p promptum agru fugietibus uia data e q gallica appHa².”⁴² (3. kép)

Modernebb kritikai kiadásban ugyanez a szövegrész a következőképpen olvasható (II.6.1.):

„Gallos eo proelio, quod Camilli ductu gestum est, desiderantes navigia, quibus Tiberim transirent, senatus censuit transvehendos et commeatibus quoque prosequendos. | Eiusdem generis hominibus postea per Pomptinum agrum fugientibus via data est, quae Gallica appellatur.”

A frontinusi a vegetiusi szövegnél valamivel könnyebben olvasható a kódexben. Más kéz, illetve kezek munkája, mint a vegetiusi és a cicerói szövegek kéziratai, de nagyjából azonos a másolás időrendje.

A cicerói szöveg lendületes betűkkel írt, ránézésre szép szöveg. A másoló nagyobb szóközöket hagyva jelezte az újabb mondat kezdetét. A mondatkezdő nagybetűk bal szárát vörössel színezte (*litterae notabiliores*). Ezzel tagolta is a szöveget, viszont nem a párbeszéd és a szöveg struktúráinak megfelelően, azaz majdnem tetszőlegesen, többször összevonva a két résztvevő mondatait egy bekezdésbe, illetve mondatokat is eszerint kettévágva. A párbeszédben részt vevők nevét egy-egy kapitális kezdőbetűvel jelölte, amelyek halványabban látszanak az oldalon. Többféle rövidítést alkalmazott, a szavak közül kivett betűket fölhúzással, illetve aposztróffal jelölte, a szóvégi rövidítéseket vagy a fölülírt („felső indexbe” tett) kis Z-formájúra írt 2-sel, vagy alulírt (az „alsó index” helyén) L formával (4-es), amelyet elnyújtottan húzott ki a tollával. Alkalmazott egybetűs rövidítéseket is, illetve sajátos szóvégi rövidítésjelzéseket is, valamint betűösszevonást: *on*, a *que* toldalékra meg külön rövidítést alkalmazott, *q* és egy lapos 3-as szerű formát. 9-esre hasonlító alakzattal *us*- szókezdetet és *-us* végződést is jelzett. Néhány szót kettévágva írt le, mintha tagjai külön kifejezések

⁴² A betűk áthúzása a fölhúzást jelöli itt, a *v* helyetti *u* nem hiba; *proelio* helyett *prelio*, *Camilli* kisbetűvel, *Tiberim* kisbetűvel, *commeatibus* egy m-mel, *generis* helyett *geneis*, *postea* helyett *pusca*, *pomptinum* helyett *promptum*, *Gallica* kisbetűvel.

lennének, másokat meg értelmetlenül másolt le, s van, amit nem megfelelő nyelvtani alakjában írt le. A szövegből helyenként ki is hagyott. Az *in* és a *ni* betűpárt következetesen *m*-nek másolta, *c* betűi a *t* betűkkel néhol összetéveszthetők, s nem mindig állapítható meg, hogy milyen betűt akart írni. Az olvasónak az a benyomása, hogy a másoló vagy nem tudott latinul, és olvasni rendesen, vagy nem volt igényes a munkája végzésekor és kapkodott, vagy eleve kevésbé jó másolatról készítette saját másolatát. A megállapításokat illusztrálандó álljon itt néhány sor a kódex *De legibus* kéziratából betűhíven (III. könyv 47.):

„hoc m gracia sit pub^{sc(?)} gstitut9(?) accusatoib9 q' quid' graues esse nō posset msi sit volūtari Quoc'ca melius est ratos resr'i cam q3 expōn censorib9 mtegra tū lege accusatoi nidico q3 suai. Sed satis ecia disputatū est d'mgra^{b'} msi forte q'd desideratis A Quid si nos tacemus locus tū ipe admonet quid sit deinde dicendū M michi ne de iudici's arbitror pōponi Idem em nictū mgratibus [...]”⁴³

(4. kép) Modern kritikai kiadásban ez a szövegrész a következő (III. 47.):

„Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus, qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius rationes referri causamque exponi censoribus, integram tamen legi accusatori iudicioque servari. Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Atticus: Quid? Si nos tacemus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum?

Marcus: Mihine? De iudiciis arbitror Pomponi; id est enim iunctum magistratibus.”

A szöveg a másik kettőnél nehezebben olvasható. Más kéz munkája, mint a vegetiusi és a frontinusi szövegek kéziratai, de nagyjából azonosnak látszik formai alapon a másolási időrendje.

A vegetiusi szöveg oldalainak tetején a szerző és a mű címe fel van tüntetve, a könyvszám is, oldalanként váltakozva, a frontinusi szöveg esetében szintén, azonban a cím

⁴³ A különlegesebb jelenségek a szövegben való előfordulásuk sorrendjében következnek (az áthúzás felső vonást jelent): *in* helyett *m*, Graecia helyett *gracia*, publice helyett *pub* és a felső index helyén kértágú vagy összetettebb rövidítésjel, amelyet nem tudtam pontosan azonosítani (&?), *constitutis* helyett *ustitutus* (?), *accusatoribus*-ből hiányzik az *r*, *possunt* helyett *posset*, *nisi* helyett *msi*, *voluntarii*-ből hiányzik a szövegi második *i*, *melius rationes referri* helyett *melius est ratos resr'i*, *integram* helyett *mtegra*, *tamen legi* helyett *tu lege*, *accusatori* helyett *accusatoi*, *iudicoque* helyett *nidico* és külön a *que* (q3), *servari* helyett *suai*, *iam* helyett *eciam*, *de magistratibus* egybeírva (rövidítetten), *nisi* helyett *msi*, *quid* nincs kiemelve (az egész mondat nem kérdőmondatként szerepel folytatálagosan), *locus ipse te non* helyett *locus tu ipe*, *quid tibi sit* helyett *quid sit*, *Mihine?* helyett *michi ne* kérdőjel nélkül, Pomponi nem névként áll, *id est enim iunctum* helyett *Idem em nictū mgratibus* (új mondatként, utána megszakítás nélkül folytatódik a szöveg, amely már a 48. bekezdéshez tartozna).

itt a hibás *De re militari* változat a *Strategemata* vagy *Strategematon libri* helyett, azaz ez a tévesztés is a szöveg készítésekor történt, olyan korszakban, amikor a cím nélkül fennmaradt *auctorművek*nek még nem alakult ki egyezményes címadási gyakorlata. A cicerói szöveg esetében üres a fejléc. A vegetiusi szövegben javítások és rövidítéseket feloldó széljegyzetek is láthatók. Az egyik oldalon például a tévesen odamásolt *catafracta* szó, amely egyébként többször is szerepel a szövegben, egyik figyelmes és jól tájékozott olvasó *cataractára* javította helyesen⁴⁴ (2. kép). A másik két szövegben nincsenek hasonlóak, azoknak a lapjai is tisztábbak egy halvány árnyalattal (3–4. kép).

A vegetiusi és frontinusi szövegek egybekötése a korszakban, a 13. századtól ismert gyakorlat volt.⁴⁵ Talán ez is magyarázza, hogy miért ugyanaz a címe mindkettőnek a Csíksomlyói Kódex esetében. A talán különböző helyeken, de mindenképp különböző kezek által készített két hadtudományi másolatot vonhatták egybe korábban, a cicerói szöveget pedig vélhetőleg utóbb illesztették a Vegetius–Frontinus párosításhoz, erre utal kódexen belüli helye is. A két hadtudományi szöveg szervesen egészíti ki egymást, a jogtudományi szöveg pedig adott szempontok alapján jól illeszkedik az előző kettőhöz. Tudatosságot mutat, hogy Cicerónak pontosan a törvényekről szóló művét kötötték össze a két hadművészetről szóló munkával, és nem például egy morálbölcseleti vagy vallástudományi művét, esetleg valamelyik beszédét vagy levélsorozatát. A kódex szerkezetének végső formáját olyan személy alakíthatta, aki számára a hadügyi és az igazgatási szempontok voltak fontosak, s hasonló érdeklődésű lehetett az a személy is, aki megszerezte, és Csíkba vitte a 18. századdal bezárólag. A másolatokat eredetileg megszerző személy nem biztos, hogy azonos azzal, aki azokat egy kódexbe szerkesztette (de nem zárható ki), s az utóbbi nem feltétlenül azonos azzal, aki azt a Csíksomlyói Ferences Könyvtárnak adományozta 1734 és 1753 között.

A kódex tematikája jól tükrözi egy késő középkori–reneszánsz kori vagy koraujkori–újkori művelt, vélhetőleg vezető helyzetű csíki vagy tágabban Székelyföld katolikus közegebe tartozó személy érdeklődését,⁴⁶ akit saját státusza és kötelezettségei is érdekeltté tehetek Vegetius, Frontinus és Cicero adott műveinek beszerzésében. A magyar nyelvterületen ma már ritkaságnak számító kódex léte⁴⁷ s annak csíki előfordulása

⁴⁴ Lásd Vegetius *Epit.* IV.4.: „in cuius ingressu ponitur cataracta, quae anulis [...]”

⁴⁵ Vö. még GUNDERMANN 1881: 83; és itt feljebb a 28. és 35. jegyzetet! A nyomtatás korában is folytatódott a hagyomány, vö. MAZAL 1987: 19. és 108. jegyzet.

⁴⁶ A reformációt követően vélhetőleg református közegbe juttatta volna a kódexet, és nem a Csíksomlyói Ferences Könyvtárba.

⁴⁷ Korábban azt is feltételezték, hogy esetleg a *corvinák* közé tartozott eredetileg (Lázok Klára szíves szóbeli közlése), aminek a keltezhetősége nem mond ellent, csak a kivitelezése. Galeotto Marzio tanúsága szerint (MARTIUS 1934: cap. 10. 9.) Mátyás király Vegetius és Frontinus műveit is olvasta, idézte is őket, valószínűleg mindkét szerző hadtudományi munkája meg is volt neki, de a Vegetius-*corvina*

kiemelkedő adalék a Magyar Királyság, majd az Erdélyi Fejedelemség késő középkortól újkorig terjedő időszakának művelődéstörténetéhez, ezen belül a székelyföldi, szűkebben a csíkszéki művelődéstörténethez, a klasszikus műveltség oldaláról.⁴⁸

A szövegek sokkal szebbek ránézésre, mint amennyire olvashatóak, a legépebbnek a frontinusi szöveg mutatkozik. Írásmódjuk, rövidítéshasználatuk próbára tehetné az olvasókat, de jobb latin tudással és az egyezményes rövidítésjelek⁴⁹ jó ismeretével tempósan is olvashatók a szövegek, azaz használható a kódex. Valószínűleg olvasták is, ha nem is sokan a lapok jó állapota alapján, másként például a cicerói könyvnek nem javasolták volna a *De religione* címet is, amit kizárólag tartalmi alapon tehettek meg. A vegetiusi művet pedig nemcsak értőbb, hanem mondhatni szakértői szemmel is olvasták a bemutatott helyesbítő széljegyzet alapján.

A könyvnyomtatás elterjedésével az újabb nemzedékekből vélhetőleg már kevesebben vették a fáradságot a szövegek kisilabizálására, talán a rövidítésjeleket sem tudták már azonosítani megfelelő iskolák vagy szakirodalom híján, ugyanígy az értelmetlenre másolt szavakat sem tudhatták kontextusukban azonosítani, így a kódex valóban inkább érdekes régiséggé válhatott a Csíksomlyói Ferences Könyvtárban. Az eddig átolvasott oldalak szerint ismeretlen szövegrészeket egyik mű sem tartalmaz, legfeljebb új változatokat, amelyek közül a cicerói szöveg tér el több részletben a modern kritikai kiadások szövegeitől. A szövegváltozatok és a hibák miatt biztosnak látszik, hogy nem nyomtatott változatokról másolták őket, a kódex keltezése viszont az Aranka György által javasolt 15. század eleje helyett korábbi. Írásképi párhuzamok alapján magam legalább a 14. század utolsó évtizedeit láttam valószínűbbnek, de Szuromi Szabolcs Anzelm a pergamenszínek és az iniciálék színeinek jellemzői, illetve saját, korábbi paleográfiai kutatásaira támaszkodó véleménye szerint, a kódexben szereplő műveket a 14. század első felében másolták, ezen belül valószínűleg 1310 és 1330 között, a mai franciaországi Soissons-ban.⁵⁰

A Csíksomlyói Kódexszel kapcsolatban a következő elsődleges feladatok állnak a kutató előtt: a három szöveg átírása a saját jelzetek és a rövidítésrendszer szerint, sajátosságainak részletekbe menő megállapítása, azaz kritikai kiadás az ismert *auctorszöveg*-változatokkal.

egyelőre elveszettnek látszik, sokáig a Frontinus-*corvináról* is azt hitték, vö. CSONTOSI 1890: 210 (lap alja); de nemrég a Biblioteca Książąt Czartoryskich állományából Mátyás király Frontinus-*corvinája* (Firenze, 1467) ismertté vált (Czartoryski Museum, Krakow 1514 I Rkps). A *corvinákhoz* vö. még például ÁBEL 1879; CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1967.

⁴⁸ Magyarországon Mátyás király ismerte Vegetius és Frontinus munkáit, lásd feljebb a 47. jegyzetet! Zrínyi Miklós is biztosan használta Vegetius hadtudományi munkáját a 17. században, vö. KÁKÓCZKI 2012: 9. Kákóczki Balázs fordítását megelőzően a mű magyar fordítása: VÁRADY 1963.

⁴⁹ Vö. CAPELLI 1928: ix–xlviii.

⁵⁰ Prof. dr. Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem. szakmai segítségét, észrevételeit és megállapításait itt is hálásan köszönöm.

A szövegek alapján a szövegahagyományok, illetve a kódexcsaládok meghatározása egyenként, amelyre a Csíksomlyói Kódex kéziratának jellegzetes szerkesztési és szóhasználati sajátosságai, valamint rövidítési módszertanai is jó esélyt adnak. Az írásformai jegyek, a tollvonások, továbbá a tinták, a lapok anyagának és készítése technikájának összehasonlító vizsgálata, a vízjelek azonosítása,⁵¹ valamint a latin nyelvhasználat alapjain a fent adott keltezés és másolási hely részletes alátámasztása. Végül a fentiek ismeretében esetleg körvonalazható az is, hogy pontosan hol illesztették össze, hol nyerte el végső formáját a kódex, és hogyan jutott Csíkba (vásárlás, zsákmány, ajándékozás útján?), valamint ki adományozhatta a Csíksomlyói Ferences Könyvtárnak.⁵²

Felhasznált irodalom és források

- A hónap könyve – március. Cicero–Vegetius–Frontinus: *De re militari*. 15. századi kézirat [é. n.]. *Bibliotheca Telekiana*. Online: <http://www.telekitekita.ro/a-honap-konyve-2017-marcius4565>
- ÁBEL Jenő (1879): *Corvincodexek*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- ÁBEL Jenő jegyzetei a csíksomlyói rendház könyvtárában. MTAK, Kézirattár. Mss 335/6.
- BALOGH Edgár (1981): Aranka György. In BALOGH Edgár (szerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, köztírás, tudományos irodalom, művelődés I. (A–F)*. Bukarest: Kriterion.
- BEKE ANTAL (1871): *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanae*. Károly-Fehérvár: Püspöki.
- BÍRÓ Annamária – EGYED Emese (2018): *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- BOROS Fortunát (1943): *Csíksomlyó, a kegyhely*. Kolozsvár: Szent Bonaventura.
- CAPELLI, Adriano (1928) [1793]: *Lexicon abbreviatarum*. Leipzig: J. J. Weber.
- CIGNOLO, Chiara szerk. (2002): *Terentiani Mauri De litteris, de syllabis, de metris*. Hildesheim: Olms.
- CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1967): *Bibliotheca Corviniana*. Budapest: Magyar Helikon.
- CSONTOSI János (1890): Hadtudományi könyvek Mátyás király könyvtárában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130(1), 199–210.
- DÁVID Péter (2009): „Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak.” *Erdélyi tudományos intézmények a XVIII. század végén*. PhD-disszertáció. Témavezető: Zentai Mária. Szeged: SZTE.
- DE PLINVAL, Georges szerk. (1959): *M. Tullius Cicero De Legibus*. Paris: Belles Lettres.
- DEÉ NAGY Anikó (1976): *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*. Bukarest: Téka.
- DEÉ NAGY Anikó (1997): *A könyvtáralapító*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- DYCK, Andrew Roy (2003): *A Commentary on Cicero, De Legibus*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. Online: <https://doi.org/10.3998/mpub.17790>
- EGYED Emese (2000): „Kivén könyveimet és írásaimat és más kézírásokat...” In EGYED Emese: *Olvasó nappal, író este. Esszék, tanulmányok, találkozások*. Kolozsvár: KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, 133–169.
- EGYED Emese (2018): A journál. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság első félévre szánt lap-számai. In BÍRÓ Annamária – EGYED Emese: *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 89–108.

⁵¹ A szempontrendszerhez kiegészítőleg vö. például JAKÓ–MANOLESCU 1987: 44–53, 54–55, 58–65, 87–91, 96–99, 103–105.

⁵² Bár a „Csíksomlyói Kódex” kevésbé bonyolult kihívás, például az Apór-kódex kiadásai is jól szemléltetik az alapvető feladatokat, vö. SZABÓ 1942; és újabban HAADER et al. 2014.

- FEJÉRPATAKY László (1908): *Csiksomlyói jegyzetek*. 1908. július 14–18. OSZK. Fol. Hung. 1525.
- FODOR Sándor (1991): *A csiksomlyói ferences-könyvtár kincseiről*. Csíkszereda: Syrinx.
- GLÓSZ Miksa (1885): *A Csik-Somlyói Szent-Ferencz-rendi szerzetesek könyvtárában található régi magyar könyvek jegyzéke*. Csik-Somlyó: [k. n.].
- GUNDERMANN, Gotthold (1881): *De Iuli Frontini Strategematon libro quo fertur quarto*. Commentationes Philologiae Jenenses. Lipsiae: B. G. Teubner.
- GUNDERMANN, Gotthold szerk. (1888): *Iuli Frontini Strategematon libri IV*. Lipsiae: B. G. Teubner.
- HAADER Lea et al. (2014): *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest: Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- JAKÓ Zsigmond – MANOLESCU, Radu (1987): *A latin írás története*. Budapest: Európa.
- JANCsó Elemér (1955): *Az Erdélyi Magyar Nyelvemlő Társaság iratai*. Bukarest: Akadémiai.
- KÁKÓCZKI Balázs (2012): *Vegetius: Epitoma rei militaris – Az „Epitoma” hatása a középkori (had)tudományos irodalomra*. PhD-disszertáció. Témavezető: Forisek Péter. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK.
- KULCSÁR Péter (1965): *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged: Szegedi Nyomda.
- LAJTOs József (1942): *Gróf Migazzi Kristóf Antal váci püspöksége: Episcopatus Christophori Antonii Card. Migazzi*. Budapest: Máté Ernő.
- LANG, Carl (1885): *Flavi Vegeti Renati Epitoma rei militaris*. Lipsiae: B. G. Teubner.
- MARTIUS, Galeottus, Narniensis (1934): *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae ad duces Iohannem eius filium liber*. Lipsiae: B. G. Teubner.
- MAZAL, Otto (1987): Die Spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Bibliothecaria*, 9(4), 1–76.
- Mátyás király Frontinus-corvinája (Firenze, 1467; Czartoryski Museum, Krakow 1514 I Rkps). Online: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/12078/edition/11889/content>
- MUCKENHAUPT Erzsébet (1999): *A Csiksomlyói Ferences Könyvtár kincsei, könyvleletek 1980–1985*. Budapest–Kolozsvár: Balassi–Polis.
- REEVE, Michael D. szerk. (2004a): *Flavius Vegetius Renatus, Epitoma rei militaris. Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*. Oxford: Oxford University Press.
- REEVE, Michael D. (2004b): *Vegetius: Epitoma Rei Militaris Oxford Classical Texts*. Oxford: Oxford University Press.
- RICHARDOT, Philippe (1998): *Végéce et la Culture Militaire au Moyen-Age (V^e–XVe siècles)*. Paris: Economica.
- SEVENSMA, Tietse Pieter (1946): *Codices Manuscripti IV. Codices perizoniani*. Leiden: Brill.
- SHRADER, Charles R. (1976): *The Ownership and Distribution of Manuscripts of the De re militari of Flavius Vegetius Renatus Before the Year 1300*. PhD-disszertáció. New York: Columbia University.
- SHRADER, Charles R. (1979): A Handlist of Extant Manuscripts Containing the De Re Militari of Flavius Vegetius Renatus. *Scriptorium*, 33(2), 280–305. Online: <https://doi.org/10.3406/scrip.1979.1147>
- SZABÓ Dénes (1942): *Apor kódex*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet.
- SZÁDECZKY Lajos (1905): *A csiki székely krónika*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZÁDECZKY Lajos (1911): *Még egyszer a Csiki Székely Krónikáról*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZINNYEI József (1981): Aranka György (zágoni). In SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I. (Aachs–Bzenszki)*. Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.
- VÁRADY László (1963): A hadtudomány foglalatja. In HAHN István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi.
- ZVARA Edina szerk. (2008): *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak 1681–1750*. Függelék: Plébániák és más rendházak könyvtárai. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.